

УДК 342.4 (477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.1.17>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Півненко Людмила Володимирівна,

старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін та міжнародного права
Державного біотехнологічного університету

У статті проведено комплексний аналіз сутності і змісту конституційного права на судовий захист та особливостей його реалізації в умовах правового режиму воєнного стану. Узагальнюючи різні наукові підходи, визначено, що право на судовий захист – це природне, невідчужуване і таке, що за жодних умов не підлягає обмеженню права людини, закріплене як у Конституції України, так і у важливих міжнародно-правових актах, що визначають загальнолюдські стандарти прав та свобод людини. Утвердження та забезпечення права на судовий захист Конституція України покладає на державу як її головний обов'язок, який полягає у створенні необхідних і достатніх умов для його реалізації. Унаслідок російської військової агресії судова система зіткнулася з багатьма викликами, а влада змушена була оперативно реагувати шляхом напрацювання «дієздатних» правових алгоритмів і прийняття відповідних законодавчих змін із метою забезпечення реалізації права на судовий захист та запобігання загрозам життю і здоров'ю суддів та учасників судового процесу. У ході дослідження проаналізовано зміни до ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і доведено, що за умов воєнного стану застосування імперативної правової норми щодо зміни територіальної підсудності є неприйнятним. Під час вирішення питання про зміну територіальної підсудності судових справ необхідно керуватися правилом «безпеки суду і учасників судового процесу», а не правилом «територіальної наближеності суду», як це визначив законодавець. Зазначено, що в умовах воєнного стану ефективною формою реалізації права на судовий захист є дистанційне судочинство, але це питання потребує законодавчого врегулювання шляхом внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» задля забезпечення можливості брати участь у судових засіданнях дистанційно не лише учасникам справи, а й секретарям судових засідань та суддям.

Ключові слова: воєнний стан, конституційні права, право на судовий захист, судовий розгляд, територіальна підсудність, дистанційне судочинство.

Pivnenko Liudmyla. Problem aspects of the implementation of the law for judicial protection under the conditions of martial law

This article provides a comprehensive analysis of the essence and content of the constitutional right to judicial protection and the peculiarities of its implementation in the conditions of the legal regime of martial law. Summarizing various scientific approaches, the author determines that the right to judicial protection is a natural inalienable and under no circumstances subject to restriction human right enshrined in the Constitution of Ukraine and in important international legal acts defining universal standards of human rights and freedoms. The Constitution of Ukraine imposes on the state the main duty to establish and ensure the right to judicial protection, which is to create the necessary and sufficient conditions for its realization. Because of the Russian military aggression, the judicial system faced many challenges, and the authorities were forced to respond quickly by developing "effective" legal algorithms and adopting appropriate legislative changes in order to ensure the implementation of the right to judicial protection and prevent threats to the life and health of judges and participants in the judicial process. During the study, the changes to Art. 147 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" and it has been proven that under the conditions of martial law, the application of a mandatory legal

provision on changing territorial jurisdiction is unacceptable. When deciding the issue of changing the territorial jurisdiction of court cases, it is necessary to be guided by the rule of "safety of the court and participants in the court process", rather than the rule of "territorial proximity of the court" as defined by the legislator. It is noted that that under martial law, an effective form of exercising the right to judicial protection is remote judicial proceedings, but this issue requires legislative regulation by introducing amendments to the Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges" in order to ensure the opportunity to participate in court sessions remotely not only for participants cases, but also to secretaries of court sessions and judges.

Key words: martial law, constitutional rights, right to judicial protection, judicial review, territorial jurisdiction, remote justice.

Постановка проблеми. 24 лютого Російська Федерація вдерлася на територію України, назавжди змінивши життя усіх українців. На тлі триваючої повномасштабної війни РФ проти України російські окупанти вчиняють незліченну кількість злочинів, тим самим порушуючи великий спектр прав людини та громадянина, які закріплені у Конституції України та міжнародних нормативно-правових актах. Одним із таких прав є невід'ємне конституційне право людини на судовий захист. Зрозуміло, що за нинішніх умов наша держава опинилася у безпрецедентній ситуації, коли можливість функціонування налагодженої судової системи, орієнтованої на захист прав людини, в окремих регіонах України суттєво обмежена. У місцях проведення активних бойових дій, на окупованих територіях чи у знищених будівлях судів здійснювати правосуддя надто складно, а в деяких випадках практично неможливо. Але, незважаючи на складнощі та кардинальні зміни щодо пріоритетів у житті кожної людини й орієнтування на такі загальнолюдські цінності, як життя, здоров'я та безпека, потреба звернення до суду за захистом порушених прав була і залишається навіть в умовах війни.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо правової природи права на судовий захист, його змісту та проблемних аспектів реалізації завжди були у центрі уваги вчених та практиків і отримали ґрунтовний фаховий аналіз у науковій доктрині. Зокрема, вказаній тематиці присвятили свої роботи: Ю. Барабаш, В. Крижановський, В. Лазарєв, О. Лемак, Н. Карпачова, Т. Малиновська, В. Погорілко, М. Смокович, Ю. Тодика, О. Уляновська, С. Чорна, З. Шевчук та ін. Дослідники у своїх роботах висвітлювали окремі аспекти змісту поняття права на судовий захист, його структурних елементів

тощо. Поза увагою науковців залишалися питання щодо особливостей реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану, і це зрозуміло, оскільки Україна вперше з моменту проголошення незалежності опинилася у стані повномасштабної війни. Сьогодні питання реалізації права на судовий захист є надзвичайно актуальним, оскільки населення навіть в умовах війни потребує судового захисту, але виникають труднощі не лише щодо реалізації права на судовий захист, а й доступу до правосуддя у цілому.

Мета статті – комплексний аналіз сутності та змісту конституційного права на судовий захист та особливостей його реалізації в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до запланованого дослідження, необхідно спочатку визначитися із самим поняттям права на судовий захист. Конституція України, проголошуючи права людини і громадянина основною соціальною цінністю, закріплює цілу систему прав особи, до якої віднесено і право на судовий захист. Право на судовий захист є одним із фундаментальних прав людини, яке належить до громадянських прав та знаходить своє закріплення на конституційному рівні не лише в Україні, а й у більшості розвинутих держав світу. Окрім цього, право на судовий захист закріплено у важливих міжнародно-правових актах, що визначають загальнолюдські стандарти прав та свобод людини, а саме: у ст. 8 Загальної декларації прав людини, ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, у яких передбачено право кожної людини на поновлення в правах компетентними національними судами у разі порушення її основних прав, гарантованих Конституцією або законом. Деклару-

вання права на судовий захист у таких грандіозних міжнародно-правових актах саме по собі не може бути ефективним за відсутності його нормативної регламентації у національному законодавстві.

Аналізуючи національне законодавство, можна констатувати, що право на судовий захист у тому вигляді, у якому сьогодні воно закріплене в Конституції України, існувало не завжди. Незважаючи на те що радянська Конституція, а також закони про оскарження незаконних дій посадових осіб формально закріплювали широке поняття судового захисту, насправді це було лише фікцією права. Указана ситуація зазнала змін із прийняттям Конституції України в 1996 р. [1, с. 6] В Основному Законі нашої держави, право на судовий захист закріплено у ст. 55, яка зазначає, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Ст. 8 Конституції України гарантує «звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України», адже її норми є нормами прямої дії. Виходячи зі змісту даної правової норми, можна стверджувати, що судовий захист можна розглядати як вид державного захисту прав та свобод людини і громадянина. І саме держава бере на себе такий обов'язок. Судовий захист прав виступає основною державною гарантією їх дотримання та охорони і водночас є одним із фундаментальних прав особи [2, с. 125].

У науковій доктрині право на судовий захист у широкому розумінні розглядається як конституційне право, що визначає та фіксує ступінь свободи правомірної поведінки і полягає у можливості носія такого права самостійно вчиняти юридично значущі активні дії з метою охорони або захисту своїх прав, свобод та законних інтересів виключно за встановленою процесуальним законом процедурою [3, с. 17].

Досліджуючи конституційно-правовий аспект права на судовий захист, О. Лемак визначає його як суб'єктивне публічне право особи на доступ до незалежного

і безстороннього вирішення спорів за встановленою правовою процедурою на засадах верховенства права і справедливості [4, с. 17]. На думку С. Чорної, право на судовий захист є обов'язковим складником кожного суб'єктивного права особи, яке вона може реалізувати як безпосередньо, так і через діяльність державних чи уповноважених державою органів або організацій, які створюють необхідні умови, що сприяють відновленню порушеного права, припиненню правопорушення та притягненню винних до відповідальності [5, с. 187]. З. Шевчук право на судовий захист розглядає як право кожного на відкритий розгляд і вирішення впродовж розумного строку компетентним, незалежним і неупередженим судом конкретної судової справи правовими засобами, наданими судом з метою захисту гарантованих Конституцією, законами України, а також нормами міжнародного законодавства прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства та держави, а також законодавчо закріплена і гарантована можливість оскарження судового рішення з мотивів його незаконності та/або необґрунтованості [6, с. 546].

Отже, аналізуючи вищевикладене, можна констатувати, що право на судовий захист – це природне невідчужуване і таке, що за жодних умов не підлягає обмеженню конституційне право людини, яке гарантоване Конституцією України та міжнародно-правовими документами, суб'єктивне право людини на справедливе відновлення і судовий захист порушених конституційних прав із подальшим забезпеченням державою обов'язковості і невідворотності виконання судового рішення за будь-яких умов.

Утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини, у тому числі права на судовий захист, Конституція України покладає на державу як її головний обов'язок, який полягає у створенні необхідних і достатніх умов для їх реалізації та механізму їх захисту, а формування державної політики у сфері прав людини відбувається відповідно до сучасних викликів та потреб суспільства. Повномасштабна війна, яку підступно розпочала Російська Федерація проти України, зму-

сила весь державний апарат і суспільство у цілому перейти до оперативного функціонування в умовах воєнного стану, що, своєю чергою, значно ускладнило діяльність держави щодо гарантування конституційних прав людини в умовах об'єктивної необхідності їх часткового обмеження.

Як уже зазначалося, забезпечення конституційних прав людини та недопущення не передбачених законом обмежень таких прав є пріоритетним завданням держави. У зв'язку із цим національне законодавство містить правові норми, які убезпечують громадян від свавілля держави у разі введення режиму воєнного стану. Конституція України у ч. 2 ст. 64 містить вичерпний перелік прав людини та громадянина, які навіть в умовах воєнного стану обмежувати забороняється. До цього переліку відноситься і право на судовий захист. Із цього приводу В.Я. Крижановський справедливо зазначає, що право на судовий захист не підлягає жодним обмеженням, оскільки джерелом необмеженого права на судовий захист є безпосередньо Конституція України, яка зазначає, що конституційні права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмеженими, крім випадків, передбачених Конституцією України, а право на судовий захист прав і свобод, зокрема, не може бути обмеженим навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України). Усі інші нормативно-правові акти (як законодавчі, так і підзаконні) можуть лише визначити порядок реалізації цього права, а не відмінити його чи встановити такі процедури, які ускладнили б або ж зробили, по суті, неможливим його реалізацію зацікавленими особами [7, с. 3].

Безумовно, живучи у реаліях сьогодення, українцям важко гарантувати реалізацію конституційних прав людини та безперебійну діяльність державних інституцій так, як це було в Україні у мирний час. Унаслідок російської військової агресії судова система зіткнулася з багатьма викликами. Частина судів України сьогодні призупинила свою діяльність через активні бойові дії та тимчасову окупацію. Для прикладу, як зазначив голова Ради суддів України Богдан Моніч, довоєнна статистика свідчить, що щодня до Єдиного державного реєстру судових рішень вносилися близько 30 тис

судових рішень, тоді як зараз цей показник є набагато нижчим [8]. Очевидно, що за таких обставин держава була змушена оперативно реагувати шляхом напрацювання «дієздатних» і «життєздатних» правових алгоритмів і прийняття відповідних законодавчих змін із метою забезпечення реалізації права кожного на гарантований судовий захист та запобігання загрози життю та здоров'ю суддів і учасників судового процесу.

Загалом нормативною основою правового режиму воєнного стану є положення п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII (Закон № 389-VIII), у ст. 10 якого зазначено, що повноваження судів не можуть бути припинені, а ст. 26 чітко зазначає, що навіть в умовах воєнного стану правосуддя здійснюється лише судами, які створені відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється, тобто не може бути обмежено конституційне право людини на судовий захист. У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій уведено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються у цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів [9].

Положення про зміну територіальної підсудності містяться і у ч. 1 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII, де зазначено, що у разі неможливості здійснення правосуддя судами, розташованими на тимчасово окупованих територіях, територіальна підсудність судових справ, що розглядаються у таких судах, визначається в порядку, передбаченому ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10].

Із метою ефективної реалізації вказаних правових положень Верховна Рада України прийняла Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ», у якому уточнено,

що у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передавання до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду [11].

Із системного тлумачення зазначених правових норм випливає, що дані зміни надають можливість усім зацікавленим особам, які мали відкриті судові справи в судах та мали намір звернутися до суду для захисту свого порушеного права в судовому порядку, здійснити це. Але така позиція законодавця викликала критичні зауваження. Зокрема, М.І. Смокович зазначає, що позиція законодавця щодо визначення територіального «адресата» (на розгляд якого передаються судові справи) як «найбільш територіально наближеного» до того суду, від якого ці справи передаються, є необґрунтованою, законодавець допустився помилки, надмірно конкретизувавши «територіальну наближеність» «адресата» та «адресанта». На думку автора, немає сенсу змінювати територіальну підсудність судових справ і здійснювати їх передачу до сусіднього суду, який найбільш територіально наближений, до того, котрий перебуває у зоні бойових дій або окупації тощо. Така нормативна конкретизація, як «найбільш територіально наближений суд», є прийнятною і зрозумілою щодо зміни територіальної підсудності судових справ, коли йдеться про режим надзвичайного стану, стихійне лихо тощо, проте не дій військового спрямування [12, с. 452].

Така точка зору є обґрунтованою, із нею важко не погодитися, адже в сучасних умовах важко спрогнозувати перебіг воєнних дій на певних територіях, оскільки противник продовжує свою злочинну поведінку з метою досягнення певних політичних цілей та захоплення українських територій. Режим роботи кожного конкрет-

ного суду безпосередньо пов'язаний із наявністю контролю над певною територією та населеним пунктом із боку України та наявністю безпеки для роботи суду з огляду на хід бойових дій та їх географію. За таких умов застосування вказаної імперативної правової норми в умовах правового режиму воєнного стану є неприйнятним. Під час вирішення питання про зміну територіальної підсудності судових справ необхідно керуватися правилом «безпеки суду і учасників судового процесу», а не правилом «територіальної наближеності суду», як це визначив законодавець.

В умовах воєнного стану ефективною формою реалізації права на судовий захист залишається дистанційне судочинство, яке було запроваджено як в Україні, так і у багатьох країнах світу ще під час пандемії COVID-19. Навесні 2020 р. Верховна Рада України прийняла закони, які надали можливість учасникам судового провадження брати участь у судових засіданнях, тим самим реалізуючи своє право на судовий захист, дистанційно. У цілому дистанційне судочинство є складним як у процесуальному розумінні, так і в організаційно-технічному, особливо в умовах війни, тому нині виникла гостра необхідність удосконалення законодавчої бази та практики дистанційних судових слухань, зокрема для забезпечення можливості брати участь у судових засіданнях дистанційно не лише учасникам справи, а й суддям та секретарям судових засідань.

Чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» у ч. 8 ст. 11 містить імперативну вимогу про те, що судові засідання проводяться виключно у спеціально обладнаному для цього приміщенні суду – залі засідань, яке придатне для розміщення сторін та інших учасників судового процесу і дає змогу реалізовувати надані їм процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки [13]. Але за нинішніх умов не лише учасники процесу, а й співробітники суду не завжди можуть дістатися до приміщення суду через загрозу ракетних обстрілів чи з інших об'єктивних причин, наприклад у зв'язку з від'їздом у більш безпечний регіон країни тощо.

Із метою вирішення питання щодо можливості дистанційної участі у судовому процесі суддів та секретарів судових засі-

дань Верховний Суд звернувся із запитом до європейських колег, і, як повідомила секретар ВП ВС Л. Рогач, експерти Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕJ) підтвердили, що дистанційна форма участі судді в засіданні не суперечить європейським стандартам, ба більше, така можливість передбачена в законодавстві деяких європейських країн [14]. Із цього приводу були висловлені аргументовані пропозиції про необхідність доповнити ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» нормою про те, що у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку з військовими діями судові засідання можуть проводитися у залах засідань інших судів, а також у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду (зали засідань), у тому числі й суддею, із використанням власних технічних засобів [15, с. 30].

Висновки. Аналізуючи вищевикладене, можна констатувати, що право на судовий захист є одним із фундаментальних прав людини, яке гарантоване Конституцією України й яке навіть за умов воєнного стану не припиняється та не обмежується,

проте може реалізовуватися з певними особливостями. Повномасштабне російське вторгнення на територію України, введення воєнного стану та вимушене зупинення функціонування окремих судів зумовили відповідні законодавчі зміни щодо оптимізації діяльності судової системи та територіальної юрисдикції судів. Сьогодні однією з форм реалізації права на судовий захист залишається дистанційне судочинство, яке є складним як у процесуальному розумінні, так і в організаційно-технічному, особливо в умовах війни. За таких умов постає гостра необхідність удосконалення законодавчої бази та практики дистанційних судових слухань, зокрема для забезпечення можливості брати участь у судових засіданнях дистанційно не лише учасникам справи, а й суддям та секретарям судових засідань.

Сьогодні у країні склалася достатньо непроста ситуація, яка потребує рішучих дій та нешаблонних рішень, запровадження принципово нових процедур, які мають на меті забезпечити можливість реалізувати право на судовий захист і не наражати на небезпеку життя та здоров'я учасників судового процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карпачова Н.І. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України*. 2009. № 4. С. 4–21.
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. наук. ред. К.І. Чижмарь. Київ : Професіонал, 2018. 290 с.
3. Уляновська О.В. Адміністративно-правові засади реалізації права на судовий захист в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 ; Науково-дослідний інститут публічного права, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Київ, 2019. 389 с.
4. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 19 с.
5. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186–190.
6. Шевчук З.І. Право на судовий захист у сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія та практика*. 2012. № 24. С. 545–552.
7. Крижановський В.Я. Конституційно-правові засади судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 20 с.
8. Моніч Б. Про особливості відправлення правосуддя в Україні під час війни. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/bogdan-monic-pro-zdijsnenna-pravosudda-v-ukraini-pid-cas-vijni>.
9. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
10. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207 -VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

11. Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» від 03.03.22 № 2112-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t222112>.

12. Смокович М.І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70. С. 450–455.

13. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» № 1402 – VIII від 02.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

14. Рогач Л., секретар ВП ВС. URL: <https://advokatpost.com/vazhlyvo-zaprovadyty-mozhlyvist-dystantsijnoi-uchasti-dlia-suddiv-i-sekretariv-sudovykh-zasidan-sekretar-vp-vs-larysa-rohach/>.

15. Міністерство юстиції України. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції. «Оперативний моніторинг: правосуддя в умовах війни» / відп. ред. к.ю.н. О.М. Олійник. 188 с. URL: <https://minjust.gov.ua/m/monitoring-vprovadjennya-ta-analiz-efektivnosti-npa>.